

DOI Number: 10.30520/tjsosci.421482

**İKLİM POLİTİKASININ BİR ARACI OLAN TEMİZ KALKINMA
MEKANİZMASINDA PAYDAŞ KATILIMI VE KATILIMA İLİŞKİN
SORUNLAR¹**

*STAKEHOLDER PARTICIPATION IN CLEAN DEVELOPMENT MECHANISM
WHICH IS AN INSTRUMENT OF CLIMATE POLICY AND PARTICIPATION
PROBLEMS*

Ferhan CAN²

ÖZET

Temiz Kalkınma Mekanizması, iklim değişikliğinin çözümünde maliyetleri azaltmak için Kyoto Protokolü'nde kabul edilen esneklik mekanizmalarından biridir. Gelişmekte olan ülkelerde uygulanan proje temelli bu mekanizmanın amacı, gelişmiş ülkelerin düşük maliyetle sera gazı salım hedeflerine, gelişmekte olan ülkelerin de sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasını sağlamaktır. Temiz Kalkınma Mekanizması projelerinin amaçlarına ulaşabilmesi için kullanılan en önemli araçlardan biri paydaş katılımıdır. Küresel yönetim tartışmalarına göre "paydaş katılımı" yukarıdan aşağıya olan yönetim şekline, aşağıdan yukarı, resmi olmayan ve gönüllülük esasına dayanan bir yönetim yaklaşımına geçiş olarak adlandırılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı iklim değişikliğine neden olan sera gazı salımlarını azaltmak için gelişmekte olan ülkelerde uygulanan Temiz Kalkınma Mekanizmasını ve paydaş katılımı sürecini incelemek, bu sürecin pratikte uygulanıp uygulanmadığını araştırmak ve daha da önemlisi demokrasi kültürünün tam olarak yerleşmediği gelişmekte olan ülkelerde katılıma ilişkin problemleri sorgulanmaktadır.

Yapılan araştırma sonucunda, paydaş katılımı süreçlerinin tanımlandığı ve pratikte tanımlanmış olan kurallara uygun işlediği fakat katılımın sürece olan etkisinin çok az olduğu ve bunun sebebinin sadece geliştirilen metodlar değil, toplumsal gücün dağılımdaki dengesizlik olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İklim Değişikliği, Temiz Kalkınma Mekanizması, Paydaş Katılımı, Müzakereci Demokrasi

¹ Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Temiz Kalkınma Mekanizması: Türkiye'deki Uygulamaların Paydaş Katılımı Açısından Değerlendirilmesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr. Ferhan CAN, ferhancan@hotmail.com

ABSTRACT

Clean Development Mechanism is one of the three Flexibility Mechanisms defined in the Kyoto Protocol, is provided as a solution for decreasing cost of emission reduction of the climate change. Clean Development Mechanism is a project based mechanism implemented in the developing countries, is aimed to assist developed countries in achieving compliance with their quantified emissions reduction commitments with lower cost and to assist developing countries in achieving sustainable development. Stakeholder participation is one of the important tools of Clean Development Mechanism which is used to reach its aim. According to debates about global governance, "stakeholder participation" is named from top-down steering to informal, bottom-up and voluntary approaches.

The aim of this study is to investigate Clean Development Mechanism and stakeholder participation process which has implemented in developing countries to reduce the cost of greenhouse gas reduction, to search stakeholder participation which is implemented in projects properly or not and most importantly to analyze the problems of participation in developing countries in which culture of democracy has not been settled completely.

As a result of the study we can state that, the stakeholder participation procedure is defined and works according to the rules however it's effects on the process is very little and the reason of this result is not just related to the methods used in the process but related to the imbalance of social distribution of power.

Keywords: Climate Change, Clean Development Mechanism, Stakeholder Participation, Deliberative Democracy

1. GİRİŞ

Kyoto Protokolü'nde, sera gazı indirim hedeflerine ulaşımı kolaylaştırmak için Esneklik Mekanizmaları tanımlanmıştır. Bu mekanizmalar, iklim değişikliği ile mücadele etmek için yapılan faaliyetlerin aşırı maliyet taşınması yüzünden getirilmiştir (TÜBA, 2010: 79). Dünyanın her yerinde sera gazı salımlarının iklim değişikliğine olan etkisi aynıdır, fakat salım azaltım maliyetleri farklıdır. Yükümlülüğü olan ülkeler, öncelikle kendi sınırları içerisinde, sera gazı salım azaltım çabalarına girerler, bu çabalara ek olarak, yükümlülüklerini yerine getirebilmek için piyasa mekanizmalarından da faydalanırlar. Yani esneklik mekanizmaları tamamlayıcı nitelikleri olan mekanizmalardır.

Bu mekanizmalardan biri olan Temiz Kalkınma Mekanizması (TKM), Protokolün 12. maddesi ile düzenlenmiştir. Her bir Ek-I³ ülkesinin sera gazı salım azaltım hedefi Ek-B listesinde belirtilmiştir. Ek-B listesinde yer alan bir ülkenin yatırımcısı, sera gazı salım azaltım yükümlülüğü olmayan Ek-1 Dışı⁴ ülkelere yatırım yapabilir. Salım azaltımı sağlanan projenin sonunda, ev sahibi Sertifikalandırılmış Emisyon Azaltım Kredileri (Certified Emission Reduction - CER) elde eder. Bu krediler, yatırımcı şirketin sera gazı salım yükümlülüğünden düşülür. Buradaki amaç hem gelişmiş ülkelerin yükümlülüklerini yerine getirmelerine yardımcı olmak hem de gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmalarını sağlamaktır.

³ **Ek-1:** Sera gazı salımlarına dair tarihsel sorumluluğu olan sanayileşmiş ülkelerdir. Bunlar, AB üyesi ülkeler, 1990 tarihinde OECD üyesi olan ve AB dışında kalan ülkeler, Rusya ve Ukrayna dahil Orta ve Doğu Avrupa ülkeleridir (REC Türkiye, 2015).

⁴ **Ek-1 Dışı:** Azaltım ve mali sorumluluk yükümlülükleri olmayan ülkelerdir. Bu ülkeler sözleşmeye taraf olan Afrika ve Pasifik'in en az gelişmiş ülkeleri, Çin, Hindistan, Meksika gibi gelişmekte olan ülkeler ve petrol zengini Orta Doğu ülkelerine kadar yayılan geniş bir çeşitlilik içermektedir (REC Türkiye, 2015).

2015 yılında düzenlenen 21. Taraflar Konferansı'nda (COP21) imzaya açılan ve 2020'de uygulanmaya başlayacak olan Paris Anlaşması'nda, esneklik ya da piyasa mekanizması kavramı kullanılmamaktadır. Onun yerine, Anlaşma'nın 6. maddesinde, iklim politikasına ikisi piyasa benzeri biri piyasa dışı olmak üzere üç yeni mekanizma katılmıştır ve 2020 yılına kadar, 6. maddede belirtilmiş olan yeni mekanizmaların kurallarının ve süreçlerinin kurgulanacağı dile getirilmiştir.

Birinci mekanizma, salım ticaret sistemlerinin birleştirilmesine izin veren işbirliği yaklaşımıdır. İkincisi, Kyoto Esneklik Mekanizmaları'nın yerine geçecek olan "sera gazı salımlarının azaltılmasına katkı ve sürdürülebilir kalkınmaya destek" olan yeni mekanizmadır. Üçüncüsü ise birleşik, bütünleşik ve dengeli piyasa dışı yaklaşımı öngören piyasa dışı mekanizmadır (Paris Agreement, 2015: 7- 8).

Piyasa tabanlı ikinci mekanizma, Kyoto Protokolü'ndeki Temiz Kalkınma Mekanizmasına benzemektedir ve "sera gazı salım azaltımına katkı ve sürdürülebilir kalkınmaya destek" mekanizması olarak tanımlanmaktadır. Farkı ise gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayırımına gidilmeden, taraf olan bütün ülkeler azaltım faaliyetleri için yatırım yapabileceklerdir (Paris Agreement, 2015: 7- 8; TUSİAD, 2016:146).

2020 yılında yürürlüğe girecek olan Paris Anlaşması ile Temiz Kalkınma Mekanizması benzeri projelerin daha geniş alana yayılma ihtimali bulunmaktadır. Dolayısıyla bu mekanizmanın daha yakından incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada öncelikle Temiz Kalkınma Mekanizmasının yönetimi, proje döngüsü ve paydaş katılımı süreçleri üzerinde durulacaktır. Daha sonra gelişmekte olan ülkelerde uygulanan Temiz Kalkınma Mekanizmasında paydaş katılımı üzerine yapılan araştırmalar incelenecektir. En sonunda ise katılıma ilişkin sorunlar ele alınacaktır.

2. Temiz Kalkınma Mekanizması ve Yönetimi

Temiz Kalkınma Mekanizması, Kyoto Protokolü'nün esneklik mekanizmalarından biri olarak, Protokol'e görüşmelerin son aşamasında dâhil edilmiştir. Görüşmeler sırasında, Brezilya, Çin ve G77⁵ tarafından, Temiz Üretim Fonu gündeme getirilmiştir. Bunun amacı, salım hedeflerine ulaşamayan gelişmiş ülkelerin Fon'a para cezası ödemeleri ve Fon'da toplanan paraların ise gelişmekte olan ülkelerde temiz enerji yatırımları için kullanılmasıdır. Fakat başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerin baskısı ile Temiz Üretim Fonu, Temiz Kalkınma Mekanizmasına dönüştürülmüştür (Konak, 2011: 159).

1997 yılında Kyoto Protokolü'nün kabul edilip, imzaya açılmasıyla birlikte, TKM; Kyoto sürprizi, kazan-kazan mekanizması, Kuzey ve Güney arasındaki köprü, Kyoto Rejiminin öncüsü gibi değişik şekillerde adlandırılmıştır. Bütün bunlar TKM'nin, iklim değişikliği ve kalkınma açısından, Kuzey ve Güney arasındaki farklılıkları azaltacağı iyimserliği ve beklentisi içinde olduğunu göstermektedir (Karen, 2007: 61).

⁵ **G77**: Gelişmekte olan 77 Birleşmiş Milletler üyesinin ortak ekonomik çıkarlarını korumak, konseyde müzakere güçlerini artırmak amacıyla kurduğu gayri resmi guruptur. Kurulduğunda 77 olan üye sayısı Kasım 2013 itibarıyla 134'e ulaşmasına rağmen ilk adıyla anılır.

Temiz Kalkınma Mekanizması, Protokolün 12. maddesi ile düzenlenmiştir. Bu maddeye göre;

"Temiz kalkınma mekanizmasının amacı, Ek-1'de yer almayan Taraflara, sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirmek ve Sözleşme'nin nihai amacına katkıda bulunmak üzere destek sağlamak ve Ek-1'de yer alan Tarafların 3. Madde'deki sayısallaştırılmış salım sınırlandırma ve azaltım taahhütlerini yerine getirmelerine yardım etmektir.

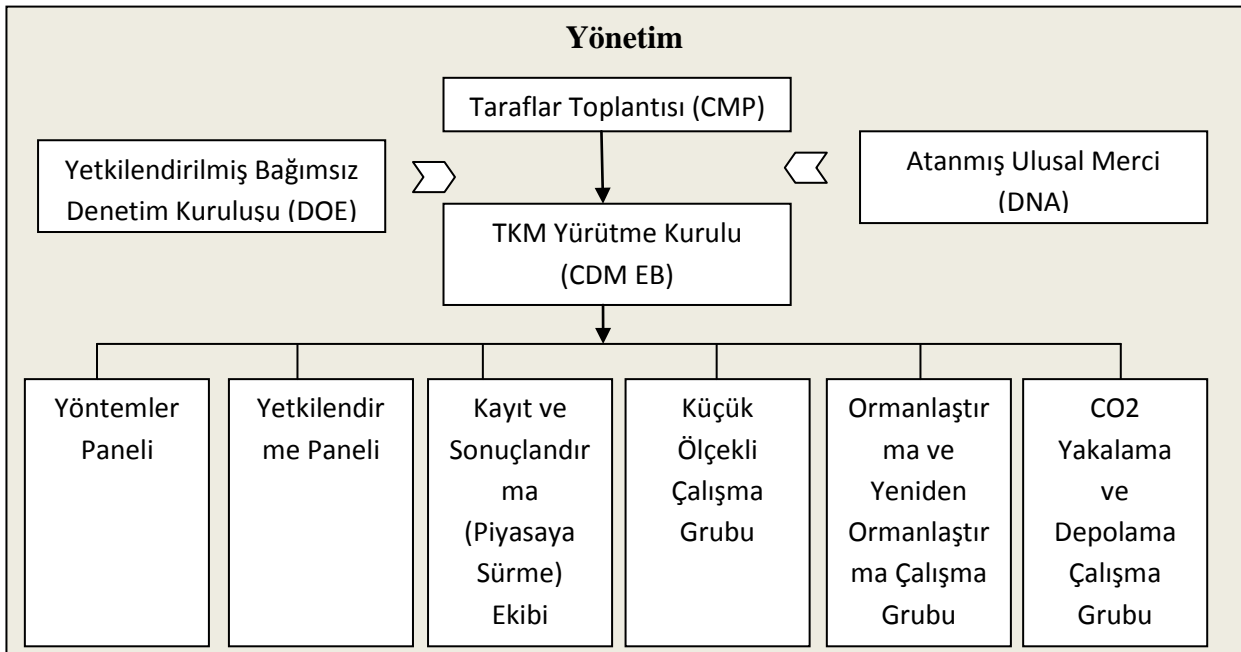
Temiz kalkınma mekanizması altında (Kyoto Protokolü, Resmi Gazete, 2009):

(a) Ek-1'de yer almayan Taraflar, onaylı salım azaltımı elde edilen proje faaliyetlerinden yararlanacaklardır.

(b) Ek-1'de yer alan Taraflar, iş bu Protokol'ün Taraflar toplantısı olarak işlev gören Taraflar Konferansı'nca belirlendiği şekliyle, 3. Madde'deki sayısallaştırılmış salım sınırlandırma ve azaltım taahhütlerinin bir kısmını yerine getirmelerine katkıda bulunulmasına yönelik, bu tür proje faaliyetlerinden elde edilen onaylı salım azaltımlarını kullanabilirler."

TKM, üzerinde çok müzakere olanağı olmadan Protokol'e dâhil edildiği için, ilgili kurallar, işleyişler ve yapılar ancak 2001 yılında, Marakeş'teki Yedinci Taraflar Toplantısı'nda karara bağlanmıştır. Bu karara göre (Decision 15/CP.7: Principles, nature and scope of the mechanisms pursuant to Article 6, 12 and 17 of the Kyoto Protocol) TKM, dört ana yapıdan oluşmaktadır. Bu yapılar Tablo 1'de gösterilmektedir. Yapılardan ilki olan Taraflar Toplantısı (Conference of the Parties serving as the Meeting of the Parties - CMP), üst kurum olarak, TKM ile ilgili kararları alır ve kuralları belirler. İkinci önemli yapı olan TKM Yürütme Kurulu (CDM Executive Board - CDM EB), on asil ve on yedek üyeden oluşmaktadır. On üyeden beşi, BM'in beş bölgesel yönetiminden, ikisi Ek- 1 ülkelerinden, ikisi Ek- 1 dışı ülkelere ve bir tanesi de gelişmekte olan küçük ada devletlerinden seçilmektedir (Arı, 2010: 46). Kurul, TKM'nin işleyişinden sorumludur. TKM projelerini ve CER'leri onaylayan son makam olarak, kayıt altına alır. Tablo 1'de görüleceği üzere Kurul, çeşitli çalışma grupları tarafından desteklenmektedir.

Tablo 1: Temiz Kalkınma Mekanizmasının Yönetim Yapısı

Kaynak: CDM, 2016b

Yetkilendirilmiş Bağımsız Denetim Kuruluşu (Designated Operational Entity - DOE), TKM Yönetim Kurulu tarafından akredite edilmiş olan ulusal ya da uluslararası örgütlerdir. Bunlar bağımsız kuruluşlardır ve öncelikle projenin geçerliliğini kontrol edip, Yönetim Kurulu'ndan kayıt altına alınmasını talep eder. Daha sonra, kayıt altına alınmış olan TKM projelerinin salım azaltımlarını doğrular, uygunsa onaylar ve Yönetim Kurulu'ndan da onaylamasını talep eder.

TKM bünyesinde oluşturulmuş olan diğer bir yapı da, Atanmış Ulusal Mercidir (Designated National Authority - DNA). Bu yapı ulusal düzeyde oluşturulur ve TKM projesine ev sahipliği yapan ülke olarak, projenin taraflarının her birine, uygulanacak olan projenin, sürdürülebilir kalkınmaya yardımcı olacağını ve gönüllülük esasına dayandığını belirten onay mektubu (letter of approval) vermekle sorumludur. Proje, bu mektupla birlikte, Yetkilendirilmiş Bağımsız Denetim Kuruluşu aracılığı ile TKM Yürütme Kurulu tarafından kayıt altına alınır.

3. Temiz Kalkınma Mekanizmasının Proje Döngüsü

Bir proje fikrinin Temiz Kalkınma Mekanizması olarak hayata geçmesi için, bazı kurallara uyması gerekmektedir. Öncelikle projenin konusu, belirlenmiş olan 13 sektörden birinin içinde yer almalıdır. Bu sektörler şu şekilde listelenmiştir; Enerji endüstrisi (yenilenebilir/yenilenemez kaynaklardan), enerji dağıtım, enerji talep, üretim endüstrisi, kimya endüstrisi, inşaat, ulaşım, madencilik, metal üretimi, yakıttan kaçan salım (katı, sıvı ve gaz), halokarbon ve kükürt hekzaflorürün üretim ve tüketiminden kaçan salım, solvent kullanımı, atık işleme ve bertarafı, ormanlaştırma ve yeniden ormanlaştırma ve tarım (CDM, 2016a).

Her sektör için farklı yöntemler ve hedefler belirlenmiştir. Projenin de bu yöntemler ve hedefler doğrultusunda tasarlanması ve uygulanması beklenmektedir, fakat projelerin yer aldığı Proje Döngüsü bütün sektörler için aynıdır. TKM'de proje döngüsü yedi basamaktan oluşmaktadır. Bu basamaklar Birleşmiş Milletler'in TKM web sayfasına göre şöyledir (CDM, 2016c);

- Proje Tasarımı: Proje katılımcıları⁶, TKM Yürütme Kurulu tarafından geliştirilmiş olan Proje Tasarım Dosyasını (Project Design Document- PDD) hazırlar.
- Ulusal Onay: Hazırlanan dosya, Atanmış Ulusal Mercii'ye sunulur. Mercii, dosyayı inceledikten sonra, projenin sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunacağı ve katılımcıların gönüllü olduğuna dair, onay mektubunu katılımcılara verir.
- Bağımsız Kuruluş Tarafından Onaylama: Daha sonra hazırlanan dosya, Yetkilendirilmiş Bağımsız Denetim Kuruluşuna sunulur. Bağımsız Kuruluş, dosyanın CDM gereksinimlerine, uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığını kontrol eder.
- Tescil: Bağımsız Kuruluş tarafından onaylanan dosya, TKM Yürütme Kuruluna kayıt altına alınması için gönderilir.

⁶ **Proje Katılımcıları:** Atanmış Ulusal Mercii tarafından onaylanarak, katılım belgesi alan, kamu kurumları, özel kuruluşlar, sivil toplum kuruluşları ve bireyler.

- İzleme: Kayıt altına alındıktan sonra hazırlık aşaması biten proje, artık uygulama aşamasına gelmiştir. Uygulanan proje, proje katılımcıları tarafından, taahhüt edilen sera gazı salımına uyup uyulmadığı konusunda izlenir.
- Doğrulama: Proje katılımcıları tarafından izlenen salım miktarı, bir kez de Bağımsız Kuruluş tarafından izlenir. Eğer Kuruluş, taahhüt edilen salımın gerçekleştiğini doğrularsa, TKM Yürütme Kurulu'ndan, CER Sertifikasını hazırlanmasını talep eder.
- CER Yayınlama: TKM Yürütme Kurulu, Bağımsız Kuruluş tarafından gönderilen doğrulama raporu ve CER Sertifikası talebini inceler, uygun görürse Sertifika'yı yayınlamaktadır.

TKM Yürütme Kurulu tarafından geliştirilen ve proje döngüsünün ilk aşamasında hazırlanan Proje Tasarım Dosyası, TKM sürecinin başlangıcındaki en önemli üründür ve projenin yol haritasıdır. İngilizce hazırlanıp, sunulmak zorundadır. Kyoto Protokolü'nün bütün gereksinimlerine cevap vermek zorunda olan Proje Tasarım Dosyası beş bölümden oluşmaktadır. Bunlar;

- Proje faaliyetlerinin genel tanımı,
- Sera gazı salım temel değeri (baseline) ve izleme yöntemlerinin uygulanması,
- Proje faaliyetlerinin süresi/Sertifikalandırma periyodu,
- Çevresel etkiler ve
- Paydaşların düşünceleridir.

Proje Tasarım Dosyasının, paydaşların düşünceleri bölümü üçe ayrılmıştır. Sırasıyla;

- Yerel paydaşların görüşlerinin alınması ve derlenmesi süreci,
- Görüşlerin özeti ve
- Görüşlere karşı verilen cevaplardır.

Bu bölümde, yerel paydaşların görüşlerinin ne şekilde, hangi yollarla alınacağı tanımlanmalıdır. Görüşlerin alınma süreci, açık ve şeffaf olmalıdır. Proje faaliyetleri, yerel paydaşların anlayacağı şekilde açıklanmalı ve görüşlerini sunmaları için katılımcılara yeterli zaman tanınmalıdır. Görüşler alındıktan sonra, özellikle karşı görüşler için ne tür çalışmaların yapıldığı açıklanmalıdır. Yerel paydaş katılım süreci, Bağımsız Denetim Kuruluşuna onay için başvurmadan önce sonuçlandırılmalıdır (CDM, 2016d).

4. Temiz Kalkınma Mekanizması ve Paydaş Katılımı

Küresel çevre politikalarında "demokrasinin etkinliği" konusu hem Dünya Zirvelerinde, hem de akademik çalışmalarda dile getirilmektedir. Güçlü çevresel politikaların temelini, daha fazla katılım, sorumluluk ve şeffaflık olduğunun altı çizilmektedir. Çevresel politikadaki problemin "katılım eksikliği" olduğuna dikkat çekilmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının, kadınlar, yerli topluluklar ve gençler olmak üzere marjinal grupların katılımının, demokratik temelli çevresel yönetimi güçlendireceği varsayılmaktadır.

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin (BMİDÇS) 4.ve 6. maddelerine göre kamunun katılımı, etkili bir çevre yönetiminin en önemli ilkelerindedir. Rio Bildirgesi, Gündem 21 ve Aarhus Sözleşmesine göre ise paydaş katılımı bir haktır ve iyi yönetişimi sağlar, insan hakları ihlallerini engeller, şeffaflık, bütünlük ve sürdürülebilir kalkınmayı garanti altına alır (Dong, 2014: 2).

Burada "kamu" kelimesi, projenin yakınında yaşayan kişiler, aileler, yerli gruplar, dini gruplar, kamu sektörü, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarını içeren yerel, ulusal ve uluslararası seviyede, paydaşları ifade eder. Bu kişiler ya da gruplar proje faaliyetlerinden doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenebileceği gibi, menfaatleri de olabilir. Burada "paydaşların katılımı", bilgiye erişim, karar verme mekanizmasına katılım ve adli yöntemlere başvuru hakkını ifade eder. Rio Bildirgesi ve Aarhus Sözleşmesi bu üç hakkı ayrıntılı şekilde ele almaktadır (Baumert, Petkova, 2000: 1- 2).

Çevre ve Kalkınma Rio Bildirgesi'nin (Rio Declaration on Environment and Development) 10. ilkesine göre, çevre konuları tüm ilgili vatandaşların, uygun seviyede katılımıyla en iyi şekilde yönetilir. Ulusal seviyede, her birey, tehlikeli maddeler ve kendi topluluklarındaki faaliyetleri içerecek bilgiler de dâhil olmak üzere, çevreye dair kamu makamlarınca tutulan bilgilere, uygun erişim hakkına ve karar verme süreçlerine katılım fırsatına sahip olmalıdır. Devletler bilgiyi elde edilebilir kılarak ulusal farkındalık ve katılımı kolaylaştırmalı ve teşvik etmelidir. Tazminat ve onarma da dâhil olmak üzere, adli ve idari yöntemlere erişim sağlanmalıdır (UNEP, 2016).

"Kamunun katılımı" demek olan bu üç hak, şeffaflığı, hesap verilebilirliği ve sorumluluğu destekler ve Aarhus Sözleşmesine göre şu şekilde tanımlanmışlardır (Baumert, Petkova, 2000: 2).

- Bilgiye erişim: Çevresel veriler, planlar ya da operasyonel politikalar, önlemler ve diğer ilgili dosyalar da dâhil olmak üzere halkın bilgiye erişim hakkı ve hükümetlerin bu bilgileri açıklama zorunluluğu vardır.
- Kararlara katılım: Belirli kalkınma faaliyetleri, çevresel politikalar ve çevresel mevzuata dair alınan kararlar için halka danışılmalı ve görüşleri alınmalıdır.
- Yargıya başvurma: Kişiler ya da sivil toplum kuruluşları, yukarıdaki maddelere uyulmadığında haklarını yargı yoluyla arayabilirler.

TKM projelerindeki paydaş katılımı hakları, Marakeş Kararları (Decision 17/CP.7: Modalities and procedures for a clean development mechanism, as defined in Article 12 of the Kyoto Protocol) ile düzenlenmiştir. TKM yönetim yapısını oluşturan, Proje Katılımcıları, Yetkilendirilmiş Bağımsız Denetim Kuruluşu, Yürütme Kurulu ve Sekreteryaya, bu düzenlemeler ışığında paydaş katılımı kurallarına uymak ve teşvik etmekle yükümlüdür. Bu kurallara göre, TKM projelerinin faaliyetlerinden etkilenen ya da etkilenme olasılığı olan kişiler, gruplar ya da topluluklar "Paydaş" olarak tanımlanmıştır. Bazı uzmanlara göre, bu paydaş tanımı dardır ve etkilenen geniş kitleleri kapsamamaktadır. Uzmanlar, TKM içindeki paydaş katılımının, Aarhus Sözleşmesi'ndeki bilgiye erişim, kararlara katılım ve yargıya başvuru haklarını kapsamaması gerektiğini önermektedirler (Nyaoro, Chatterjee, 2011: 16).

TKM Yöntem ve Prosedürlerine göre yerel ve küresel paydaşlar olmak üzere iki tane katılım süreci vardır. Bu iki katılım süreci de, Yetkilendirilmiş Bağımsız Denetim Kuruluşu, projeyi onaylamadan önce yani onay sürecinde (validation) gerçekleşir (Dong, 2014:3).

- "Yerel Paydaşların Katılım Sürecinde", Proje Tasarım Dosyası (Project Design Document - PDD) hazırlanırken, proje sahipleri, TKM projesi ile ilgili olarak yerel halka danışır. Başka bir deyişle, proje faaliyetlerinin yakınında yaşayanlar, planlanan faaliyetler konusunda bilgilendirilir ve görüşleri alınır. Yerel halkın soruları cevaplandırılır ve görüşler doğrultusunda alınacak olan önlemler açıklanır. Yerel halkın katılımının sonuçları, Proje Tasarım Dosyası'na işlenir. Daha sonra hazırlanan dosya, Yetkilendirilmiş Bağımsız Denetim Kuruluşuna sunulur. Böylece onaylama (validation) sürecine geçilmiş olur.
- Onaylama sürecinde, Proje Tasarım Dosyası, bir yandan BMİDÇS TKM web sayfasında 30 gün süresince "Küresel Paydaşların Katılımı" için yayınlanırken, bir yandan Bağımsız Denetim Kuruluşu tarafından incelenir. Küresel taraflar, paydaşlar ve BMİDÇS yetkilendirilmiş gözlemcileri 30 gün içinde görüşlerini sunarlar.
- Bu sırada Bağımsız Denetim Kuruluşu, Proje Tasarım Dosyasını, yerel katılımcıların görüşleri alınıp, özetlenmiş mi ve görüşler uygun şekilde cevaplandırılmış mı diye inceler; bölgeyi ziyaret edip, paydaşlarla görüşüp, hazırlanmış olan dosyayla karşılaştırabilir. Eğer bir uygunsuzluk görürse daha fazla bilgi isteyebilir. Kuruluş, incelemelerinin sonucunu da belirterek dosyayı onaylar.

Görüldüğü gibi TKM Yöntem ve Prosedürleri'nde paydaş katılımı kuralları çok genel ve basit bir şekilde ele alınmıştır. Yerel paydaş katılımı sürecinde neler yapılması gerektiği, nasıl organize edileceği konusunda yapılandırılmış bir yöntem sunulmamıştır. Her proje sahibinin kendi yolunu kendisi bulması gerekmektedir. Bazı ülkeler, daha sıkı çevresel etki değerlendirme kurallarına sahiptirler. Fakat uluslararası TKM kuralları ile yerel paydaş katılımı kuralları arasındaki ilişki de kurulamamıştır (Dong, 2014:4).

Görüşlerini 30 gün içinde sunmak zorunda olan küresel paydaşlar ise projelerden genelde Proje Tasarım Dosyaları yayımlandıktan sonra haberleri olmakta ve yerel paydaşlar gibi sürece aktif katılmamaktalar. Ayrıca görüşlerini sadece Dosya'yı inceleyerek sunmaktalar; çevresel etki değerlendirmesi, mali analizler ya da gizli dosyalara erişememekteler (Nyaoro, Chatterjee, 2011: 17).

Diğer bir eksiklik de, Yetkilendirilmiş Bağımsız Denetim Kuruluşu (Designated Operational Entity - DOE) projeyi onayladıktan sonra, proje hakkında ciddi şüpheler olsa bile resmi yollardan eleştiri veya katılım hakkının olmamasıdır (Nyaoro, Chatterjee, 2011: 17).

Çoğu durumda, TKM projelerinden doğrudan etkilenen insanlar ve topluluklar, TKM projeleri ve onların etkileri konusunda yeteri kadar bilgilendirilmemekteler. Tescillenen projelerin birçoğunda yetersiz paydaş katılımı, güçlü yerel muhalefet ve projenin yerel halka ve/veya ekosisteme ciddi zararlar verdiğini gösteren kanıtlar olmaktadır. Bütün bu eksikliklerin yanında, proje kayıt altına alındıktan sonra, projenin uygulama aşamasında oluşan zararlara karşı, halkın endişelerini belirtmelerinin hiçbir faydasının olmamasıdır (Carbon Market Watch, 2013:5).

2010 yılında kayıt altına alınan Hindistan'daki Sasan Kömür Santrali projesi hemen hemen bütün kuralları ihlal etmiştir. Yerli "Baiga" topluluğu, katılım sürecine davet edilmemiş, diğer topluluklar için düzenlenen katılım süreci yanlış uygulanmış, iş olanakları ile ilgili yanlış sözler verilmiş, protesto edenler tutuklanmış, uyarı verilmeden evler yıkılmış ve santralin ürettiği küller su ve gıda kirliliğine neden olmuştur. Proje Hindistan'ın en kirletilmiş bölgelerinden birinde faaliyete geçerek, insan yaşamını ve sağlığını daha da büyük tehlikelere atmıştır (Carbon Market Watch Network, November 2013:3). Kenya'daki Olkaria jeotermal santrali projesi iyi şekilde yönetilememiş ve yerli halkın topraklarını kaybetmeleri ile sonuçlanmıştır (Schade and Obergassel, 2014). Aynı şekilde Guatemala'daki Santa Rita hidroelektrik santralindeki projede, çalışmalardan ağır bir şekilde etkilenen yerel halkla yapılan görüşmeler yetersizdir (Theguardian, 2014).

Nisan 2010 yılından önce TKM projesi olarak kayıt altına alınmış olan 109 küçük ölçekli hidroelektrik santrallerinin Proje Tasarım Dosyaları incelenmiştir. Çin'de yapılan bu santraller için hazırlanan Dosya'ların, paydaş katılımı bölümleri, hazırlanmış olan bir kılavuza göre değerlendirilmiştir. Yedi başlık altında yapılan değerlendirmelerin sonuçları şu şekildedir (Dong, 2014: 12);

- Paydaşlar: Yerel halk, yerel yönetimler, proje çalışanları, uzmanlar, sosyal örgütler, enerji şirketi ve banka olmak üzere geniş bir yelpazedeki paydaşların görüşleri alınmıştır.
- Paydaş katılımı için uygulanan yöntem: Kolay ve ucuz olduğu için en çok tercih edilen görüş alma yöntemi anket çalışmasıdır.
- Yapılacak işin katılımcılara açıklanması: Genel olarak yapılan iş (proje tanımı) katılımcılara iyi açıklanmıştır.
- Katılımcıların sürece erken dâhil olması: Katılımcılar sürece ilk taslak hazırlanırken dâhil edilmiş, sürece geç dâhil olmak ise katılımcıların projeyi etkilemesini imkânsız hâle getirmiştir.
- Sürecin bağımsızlığı: Paydaş katılımı süreci çoğunlukla proje sahibinin seçtiği kişiler tarafından yürütülmüştür. Bu yöntem, sürecin proje sahibinin lehine sonuçlanmasına neden olabilir.
- Sürecin şeffaflığı: Sadece bir projede paydaş katılımı sürecini medya kayıt altına almıştır ve hiçbir projede paydaş katılımı sonuçları yayınlanmamıştır.
- Karar verme: Paydaşlardan gelen negatif görüşlerin sadece %8'i üzerinde çalışma yapılmıştır. Bu da paydaş görüşlerinin çok dikkate alınmadığını göstermektedir.

Yapılan bu araştırmada, TKM paydaş katılım sürecinin kurallara göre işlediği görülmektedir, fakat yerel halkın görüşlerinin ve katkılarının proje üzerindeki etkisi en alt düzeydedir. Bu da katılım sürecinin gerçek amacına ulaşmadığını, sadece şeklen tamamlandığını göstermektedir.

Hâlbuki sürdürülebilir kalkınmanın amaçlarına ulaşabilmesi ve TKM proje faaliyetlerinin olabilecek ters etkilerinin en aşağıya çekilebilmesi için gerçek bir katılımın şart olduğunu gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Katılım, projenin başarılı bir şekilde uygulanmasını ve amaçlarına ulaşmasını kolaylaştıracaktır. Aynı zamanda paydaş katılımı, insan hakları ihlallerini önleyen bir araçtır (Filzmoser, 2014: 10).

5. Katılıma ilişkin Sorunlar

İklim değişikliğine cevap verebilecek politikaların üretilmesinde, halkın katılımı desteklenmektedir (Few et al., 2007: 46), çünkü çevre ile ilgili problemler karmaşık, belirsiz ve çok yönlüdür. Kararların alınabilmesi farklı bilgilerin, değerlerin göz önünde bulundurulmasını ve şeffaflığı gerektirmektedir. Bu yüzden karar alma mekanizmasında paydaş katılımının önemi artmaktadır (Reed, 2008: 2418).

İnsanların, grupların ve örgütlerin kendilerini etkileyecek kararların alınmasında aktif rol alma sürecine, katılım denmektedir. Buradaki katılımın tanımı, geniş halk katılımına değil, paydaş katılımına odaklanır. Çevre ile ilgili kararların alınmasında, katılım artık demokratik bir hak (Örneğin Aarhus Sözleşmesi) haline gelmiştir ve bu hak, çıkar ve baskı grupları tarafından giderek artan bir şekilde kullanılmaktadır (Reed, 2008: 2418).

Arnstein (1969), katılımı sekiz basamaklı bir merdiven olarak tanımlar. Merdivenden yukarıya çıkıldıkça katılım artar. En alttaki iki basamak olan manipülasyon (kendi çıkarı için kullanma) ve terapi, katılımın olmadığı metodlar olarak tanımlanır. Bu basamaklardaki gerçek amaç katılım değil, gücü elinde bulunduranların katılımcıları eğitmesidir. Üçüncü, dördüncü ve beşinci basamaklar olan bilgilendirme, danışma ve yatıştırma metodları da sembolik katılım kategorisinde yer alır. Bilgilendirme ve danışma süreçleri katılımcılara konuşma imkânı sağlar fakat konuşmalarının sürece etki etme gücü bulunmaz. Yatıştırma sürecinde ise katılımcılar tavsiyede bulunabilir, fakat son karar üzerinde kontrolleri olmaz. Merdivenin en üst üç basamağı katılımın en yüksek olduğu basamaklardır. Altıncı basamak olan işbirliğinde, katılımcılar fikirlerini söyler ve takas için müzakerede bulunur. Yedinci ve sekizinci basamaklar olan yetki devri ve vatandaş denetimi ile katılımcılara kararların çoğunu ve son kararı alma yetkisi verilir (Arnstein'dan aktaran Rawson, Hooper, 2012: 40).

Broşür, bülten, rapor ve sunum gibi tekniklerin amacı sadece katılımcıları bilgilendirmektir ve bu teknikler Arnstein'in merdivenine göre katılımcı olmayan metodların arasındadır. Mülakat, toplantı, ziyaretler ve yardım hattı gibi tekniklerde katılımın sembolik kısmında yer alır. Katılımcılar fikirlerini söyleyebilir, fakat fikirleri kabul görmez. Yapılan çalışmalar daha çok merdivenin alt basamaklarındaki metodların uygulandığını, yetki devri ve vatandaş denetimi gibi gerçek katılımın uygulanmadığı göstermektedir (Rawson, Hooper, 2012: 40).

Paydaş katılımı süreci ile ilgili olarak endişeler giderek artmaktadır. Paydaş katılımını iyileştirmek için analizler yapılmakta ve yeni teknikler önerilmektedir. Örneğin Tayland'da yapılan bir çalışmaya göre paydaş katılımında yedi engel tespit edilmiştir. Bunlar; güvensizlik, erteleme ve yavaş hareket etme, bilginin uygun olmayan şekilde paylaşımı, geçmiş çatışmalardan kaynaklanan sorunlar, adaletsizlikler ve haksız dağıtım sonucunda oluşan çekememezlikler, suistimaller ve toplumsal bozulmadır (Saengsupavanich et al., 2012: 1817).

Paydaş katılımının daha iyi uygulanabilmesi için aşağıdaki gibi öneriler getirilmektedir (Reed, 2008).

- Paydaş katılımı, yetkilendirme, hakçalık, güven ve öğrenme gibi konular bakımından güçlendirilmelidir.
- Paydaş katılımı mümkün olduğunca sürecin en erken zamanında yapılmalıdır.
- İlgili paydaşlar analiz edilmeli ve katılım sürecinde temsil edilmelidir.
- Katılım sürecinin amaçları üzerinde katılımcılar fikir birliğine varmalıdır.
- Sürecin amacına, katılımcılara ve katılımcıların seviyelerine göre uygun olan bir paydaş katılımı metodu seçilmelidir.
- En donanımlı kişi paydaş katılımı sürecini yönetmelidir.
- Yerel ve bilimsel bilgiler birleştirilmelidir.

Bir yönetim tekniği olan katılım, çatışmaları engellemek ve azaltmak için kullanılır ve nadiren yerel halka, çevresel bozulmayı engelleme şansı verir. Katılımın iyi uygulanmamasının sebebi sadece geliştirilen metodların eksikliği ya da teori ve pratik arasındaki fark değil, insanlar arasında yaratılan sosyal, ekonomik ve politik eşitsizliklerdir (Richardson, 2015).

Yerleşik ekonomi ve politik yapı içerisinde paydaş katılımında yaşanan başarısızlıkların sebebi şu şekilde özetlenebilir (D'Aquino, 2007; Flemmer, Schilling-Vacaflor, 2016; Hoggett, 2001: 618; Reed, 2008);

- Sosyal ilişkilerin ve katılımcılar arasındaki güç dağılımının karar alma sürecini etkilemesi,
- Toplumsal hiyerarşi içerisinde dezavantajlı (kadınlar, çocuklar, gelecek nesiller) grupların düşüncelerinin ve ihtiyaçlarının dikkate alınmaması,
- Faklı kimliklerin katılım hakkını kullanamaması - kültürel farklılıklar, cinsiyet farklılığı, yaşam tarzı farklılığı
- Yoksulların katılım sürecinin maliyetlerini karşılayamaması - zaman, seyahat ve bakımı altındaki kişilerden dolayı,
- Kaynaklara erişimin eşitsiz olması,
- Yerel grupların güç asimetrisinden dolayı kendi düşüncelerini ve taleplerini savunamaması,
- Yerel grupların politik sistemde yeteri kadar temsil edilememesi,
- Yerel grupların süreci sahiplenememesi,
- İletişimin yetersizliği ya da tek yönlü iletişimin olması,
- Doğru bilgiye erişimin sağlanamaması,
- Yerel insanların okur-yazar olmaması,
- Katılım süreci boyunca genelde teknik bir dilin kullanılması,
- Karar alma sürecinin, sadece halkın gözü önünde değil, kapalı kapılar arkasında yapılması ya da,
- İlgili kararların zaten önceden alınmış olması,
- Katılımın, mevcut sistemi güçlendirmesi ve azınlıktaki düşünceleri engellemesi,
- Katılım sürecinin işlevsiz bir fikir birliği yaratması,
- Katılım sürecinin, konuşma kulübüne dönüşmesi.

Demokrasi, en sade haliyle, insanların kendi kendini yönettiği bir yönetim şekli olarak tanımlanır. Katılım, demokrasilerde bir hak olarak görülür. Demokratik bir hak olan

katılımın kullanımının önündeki engelleri ortadan kaldırmak ve katılımı artırmak için müzakereci demokrasi kavramı geliştirilmiştir (Ward, Yoganathan 2010: 10).

Habermas'ın öncülüğünü yaptığı müzakereci demokrasinin amacı kamusal kararların alınmasında yurttaşların etkin olarak müzakere sürecine katılmasının sağlanmasıdır. Böylece müşterek olarak alınan kararlarla çoğulculuğa, ortak iyiye ulaşılmış ve kararların meşruluğu temin edilmiş olacaktır (Bayram, 2011). Özgür bir diyalog ortamının oluşmasını sağlayan müzakereci demokraside, karşılıklı fikirlerin birbirlerini anlamaları sağlanarak, rasyonel sonuçlara ulaşılabilecektir (Çoban, 2013: 256).

Müzakereci demokraside kurumsal düzenlemeler ve genel davranış kuralları da belirlenmelidir. Müzakerede konuşma, soru sorma, tartışma açma bakımından herkes aynı fırsatlara sahip olmalıdır (Demir, 2010:608). Ayrıca müzakere sürecinin dış baskı olmaksızın, eşit, açık, kapsamlı ve ön yargılardan arınmış olması da bu modelin tamamlayıcısıdır (Tunç, 2008: 1129). Görüldüğü gibi müzakereci demokrasi herkesin söz söyleme ve eşit temsilini ön kabul olarak görür.

Müzakereci demokrasi, içinde yaşadığımız liberal demokrasinin karşılaştığı sorunlara bir çözüm olarak önerilmektedir. Liberal demokrasinin temel nitelikleri, kapitalist üretim tarzı ile uyumludur. Kapitalist üretim tarzının devlet ile piyasa ve ekonomi ile siyasetin kurumsal olarak ayrılığı üzerine kurulu yapısı, liberal demokrasiyi de tanımlar. Bu yapıda bireyler siyasal alanda eşit yurttaş olarak kabul edilirken, ekonomi alanında sınıfsal açıdan eşitsiz ilişkiler içinde var olurlar. Yani biçimsel (hukuksal-siyasal) eşitlik ile sınıfsal eşitsizlik bir aradadır. Bu durumda demokrasi sadece siyasal alana katılımla sınırlandırılmıştır. Toplumsal ve ekonomik ilişkiler ise demokrasi alanının dışında kalır. Bu da ekonomik ve sosyal haklardan yoksun sınırlı yuttaşlık anlayışını doğurur (Ataay, 2013).

Müzakereci demokrasi de liberal demokrasi gibi kapitalist ekonomik sistemle uyumludur. Herkesin eşit söz hakkı olduğunu söyler ve toplumsal eşitsizliklerin, müzakereye eşit katılımı etkilemediğini varsayar (Çoban, 2013). Halbuki, bu yönetim şeklinde tanınan eşit siyasal haklar, sosyo-ekonomik eşitsizlikler yüzünden kullanılamamaktadır. "Aktif ve katılımcı yurttaş profilinin gelişebilmesi için, öncelikle tüm yurttaşların maddi/fiziki ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. Çünkü ünlü Alman oyun yazarı Bertol Brecht'in de belirttiği gibi, 'yemeğin ahlaktan önce geldiğine' inanılmaktadır" (Bal, 2014:227).

Müzakereci demokrasi, bireylerin yaş, cinsiyet, sınıf gibi farklılıklarını görmezden gelerek, türdeş sayar. Bireyleri etik bilinç sahibi ve doğru ile yanlış ayırabilen ussal kapasitelere sahip varlıklar olarak tasavvur eder. Halbuki toplumdaki iktidar sahibi gruplar, kamusal tartışmalarda gündemi belirleyerek, tartışma koşullarını da tanımlar. Ayrıca Habermas'ın tanımladığı müzakere sürecindeki mükemmele yakın iletişimin (ideal konuşma durumu, tam rasyonel ve bilgili, ahlâki açıdan güdülenmiş, eşit ve özgür yuttaşlar) nasıl olacağı da belirsizliğini korumaktadır. Genellikle ikna becerisi yüksek konuşmacıların tercihi kabul edilir. Tüm katılımcıların gerekli bilgi ve beceriye sahip olduğunu söylemek zordur. Müzakere bir rekabettir. Tartışan taraflar uzlaşmayı değil iddiayı kazanmayı amaçlar. (Bayram, 2011). İddiayı da haklı olan değil güçlü olan kazanır.

Müzakereci demokraside katılım söylemsel bir katılımdır, farklılıkları görmezden gelir. Amaç muhalefeti susturarak, meşruiyet yaratmaktır. Derin sınıf ayrımlarının ve toplumsal eşitsizliklerin olduğu demokrasi de ekonomiye hâkim olan sınıflar, siyasi iktidarı da tekeline alır (Avakian, 2016).

Müzakereci demokrasiye dolayısıyla katılım faaliyetlerine ekolojik sorunlar açısından bakarsak, "...ekolojik adaletin koşulu, tarafların birbirlerini anlamaları için karar alma sürecine katılımı sağlamak, müzakere etmek, paydaşları yönetim mekanizmalarında bir araya getirmek değildir; ekolojik adaletin koşulu, toplumsal güç dengesizliğini ortadan kaldırmak, yok etmektir" (Çoban, 2013:259).

6. Sonuç

İklim değişikliğinin tüm ekosistem üzerinde iki yönlü etkisi vardır. Birinci etkisi kendi doğasından kaynaklanan etkilerdir. Bunlar birçok canlı türünün yaşam alanlarının, mevsimsel faaliyetlerinin, göç yollarının değişmesi, yağış rejimlerinin ve su varlıklarının etkilenmesi, tarım ürünlerinin azalması, hastalık ve ölümlerin artması gibi çok çeşitlidir. İkinci yönü ise iklim değişikliğini önlemek için kullandığımız yöntemlerin etkileridir. TKM'de iklim değişikliğini önlemek için kullandığımız yöntemlerden birisidir.

"TKM Yöntem ve Prosedürlerinde" paydaş katılımı kuralları tanımlanmıştır. Fakat bu kuralların çok genel ve basit olduğu görülmektedir. Her proje sahibinin kendi yolunu kendisinin bulması gerekmektedir. Yapılan araştırmalar, sürecin kurallara göre işlediğini göstermektedir, fakat yerel halkın görüşlerinin ve katkılarının proje üzerindeki etkisi en alt düzeydedir.

Arnstein'in sekiz basamaklı katılım merdivenine göre, hem zorunlu karbon piyasalarında hem de gönüllü karbon piyasalarında uygulanan paydaş katılım süreçlerinin, sembolik katılım kategorisinde yer aldığı, yetki devri ve vatandaş denetimi gerektiren gerçek katılımın uygulanmadığı görülmektedir.

Katılımın iyi uygulanamamasının sebebi sadece geliştirilen metodlar değil, insanlar arasında yaratılan sosyal-ekonomik ilişkilerdir. Eşit siyasal haklar, sosyal-ekonomik eşitsizlikler yüzünden kullanılamamaktadır. Toplumsal güç dengesizliğinin ortadan kaldırılması, ekolojik adaleti sağlamanın koşuludur.

Hansen'in 28 yıl önce yaptığı uyarılar gibi, IPCC'nin 5. Değerlendirme Raporu'na göre de, iklim değişikliği, ekosistemler ve insanlar için büyük risk oluşturmaktadır. İklim değişikliği yıllardır bazı çevreler tarafından inkâr edilmekte ve görmezden gelinmektedir. Artık hükümetlerin ve karar vericilerin bu tehdidi gözardı etmemeleri gerekir, çünkü karar almak için ellerinde yeteri kadar bilgi vardır ve hala bu riskleri iyi yönetmek ve engellemek mümkündür.

Fakat bunlardan da daha önemli olan sera gazı salımlarının artmasına neden olan toplumsal ilişkilerin değiştirilmesidir. Aksi takdirde, Daniel Tanuro'nun dediği gibi "uygarlık olarak adlandırdığımız olgunun yas çanları çalacaktır" (Tanuro, 2010: 51).

KAYNAKÇA

- Arı, İ., (2010), *İklim Değişikliğinde Mücadelede Emisyon Ticareti ve Türkiye Uygulaması*, DPT Uzmanlık Tezleri, Ankara, Yayın No: 2817.
- Ataay, F., (Nisan 2013), "Liberal Demokraside Ekonomi - Siyaset Ayrılığı Sorunu", *Üç Aylık Sosyal Bilim Dergisi*, Sayı: 13-14, Sayfa: 9-21.
- Avakian, B., (2016), "Diktatörlük, Demokrasi ve Komünizme Sosyalist Geçiş", <https://avakianbob.wordpress.com/2013/03/05/diktatorluk-ve-demokrasi-ve-komunizme-sosyalist-gecis/> (21/01/2016).
- Bayram, A.K., (2011), "Topluluk, İktidar İlişkileri, Birey ve Müzakereci Demokrasi", *Liberal Düşünce*, Yıl: 16, Sayı: 61-62, Kış-Bahar 2011, Sayfa: 111 - 120.
- Bal, H., (2014), "David Held'in Sınıflandırmasına Göre Demokrasinin Klasik Modelleri", *International Journal of Social Science*, Sayı: 26, Sayfa: 213- 229.
- Baumert, K.A., Petkova, E., (2000), "How will the Clean Development Mechanism Ensure Transparency, Public Engagement and Accountability?", *Worlds Resource Institute, Climate Notes*, Climate Energy and Pollution Program, Washington DC.
- Carbon Market Watch (2013), "Views to the Review of the Modalities and Procedures of the Clean Development Mechanism", http://carbonmarketwatch.org/wp-content/uploads/2013/03/Views-on-the-CDM-MPreview_CarbonMarketWatch250320131.pdf, (17.02.2016).
- Carbon Market Watch Network (November 2013), "Local Realities of CDM Project, A Compilation of Case Studies", <http://carbonmarketwatch.org/wp-content/uploads/2015/02/CDM-Cases-Studies.pdf>, (17.02.2016).
- CDM, (2016a), "Methodologies Links to Sectoral Scopes", <https://cdm.unfccc.int/DOE/scopes.html>, (27.01.2016).
- CDM, (2016b), "Governance", <https://cdm.unfccc.int/EB/governance.html>, (26.01.2016).
- CDM, (2016c), "CDM Project Cycle", <https://cdm.unfccc.int/Projects/diagram.html>, (28.01.2016).
- CDM, (2016d), "CDM PDD", https://cdm.unfccc.int/Reference/Guidclarif/pdd/PDD_guid04.pdf, (28.01.2016).
- Çoban, A., (2013), "Sınıfsal Açından Ekolojik Mücadele, Demokrasinin Açmazları ve Komünizm", *Yaşayan Marksizm*, Cilt: 1, Sayı: 1, Sayfa: 243-282.
- D'Aquino, P., (2007), "Empowerment and Participation: How Could the Wide Range of Social Effects of Participatory Approaches be Better Elicited and Compared?", *The Icfai Journal of Knowledge Management*, Cilt: 5, Sayı: 6, Sayfa: 76-87.
- Demir, N., (2010), "Demokrasinin Temel İlkeleri ve Modern Demokrasi Kuramları", *Ege Akademik Bakış*, Cilt: 10, Sayı: 2, Sayfa: 597-611.

- Dong, Y., (2014), "Local Stakeholder Participation in CDM and New Climate Mitigation Mechanisms - Case Study of a Small Scale Hydropower Project in China", *CISDL / GEM Working Paper Series*.
- Few R., Et Al., (2007), "Public Participation and Climate Change Adaptation: Avoiding the Illusion of Inclusion", *Climate Policy*, Cilt: 7, Sayı: 1, Sayfa: 46-59.
- Filzmoser, E. Et al., (2014), "The Need for a Right-Based Approach to the Clean Development Mechanism", [http://orbit.dtu.dk/en/publications/the-need-for-a-rightsbased-approach-to-the-clean-development-mechanism\(9eee167e-1417-4ca2-853f-ab19c3b7dbd1\).html](http://orbit.dtu.dk/en/publications/the-need-for-a-rightsbased-approach-to-the-clean-development-mechanism(9eee167e-1417-4ca2-853f-ab19c3b7dbd1).html), (10.02.2016).
- Flemmer, R., Schilling-Vacaflor, A., (2016), "Unfulfilled Promises of the Consultation Approach: the Limits to Effective Indigenous Participation in Bolivia's and Peru's Extractive Industries", *Third World Quarterly*, Cilt: 37, Sayı: 1, Sayfa: 172-188.
- Hansen, J.E. (2009), *Küresel Isınmanın Kırılma Noktası*, Derleyen ve Çeviren Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları.
- Hoggett, P., (2001), "Democracy, Social Relations and Ecowelfare", *Social Policy and Administration*, Cilt: 35, Sayı: 5, Sayfa: 608-626.
- Karen H., O., (2007), "The Clean Development Mechanism's Contribution to Sustainable Development: A Review of the Literature", *Climatic Change*, 84: 59-73.
- Konak, N., (Eylül 2011), "Küresel İklim Değişikliği, Kyoto Protokolü Esneklik Mekanizmaları, Gönüllü Karbon Piyasaları ve Türkiye: Eleştirel Yaklaşım", *Alternatif Politika*, Cilt: 3, Sayı: 2, s. 154-178.
- Kyoto Protokolü (2009), "Resmi Gazete", 13 Mayıs 2009 Çarşamba, Sayı 27227, Karar Sayısı 2009/14979.
- Nyaoro, J., Chatterjee, B., (2011), "Briefing Paper 'Governance on the Clean Development Mechanism (CDM)", *AEA Technology*, ED56638, Issue Number 1, Ref: CLIMA.B.3/ETU/2010/0020r.
- Paris Agreement, (2015), http://unfccc.int/files/essential_background/convention/application/pdf/english_paris_agreement.pdf, (16.03.2017).
- Rawson, R., Hooper, P.D., (2012), "The Importance of Stakeholder Participation to Sustainable Airport Master Planning in the UK", *Environmental Development*, Cilt: 2, Sayfa: 36-47.
- Reed, M.S., (2008), "Stakeholder Participation for Environmental Management: A Literature Review", *Biological Conservation*, Cilt: 141, Sayfa: 2417-2431.
- Richardson, T., (2015), "On the Limits of Liberalism in Participatory Environmental Governance: Conflict and Conservation in Ukraine's Danube Delta", *Development and Change*, Cilt: 46, Sayı: 3, Sayfa: 415-441.
- Saengsupavanich, C., Et Al., (2012), "Constraints Influencing Stakeholder Participation in Collective Environmental Management", *Environ Earth Sci*, Sayı: 66, Sayfa: 1817-1829.

- Schade, J.,Obergassel, W. (2014). Human rights and the Clean Development Mechanism, *Cambridge Review of International Affairs*, Sayfa: 717-735. doi:10.1080/09557571.2014.961407
- Tanuro, D., (2010), *Yeşil Kapitalizm İmkânsızdır*, Çeviren Volkan Yalçıntoklu, Habitus Yayıncılık, İstanbul.
- Tunç, H., (2008), "Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1-2, Sayfa: 1113-1132.
- TUSİAD, (2016), *Ekonomi Politikaları Perspektifinden İklim Değişikliği İle Mücadele*, Yayın No: TÜSİAD- T/2016 T/2016,12-583, İstanbul.
- Türkiye Bilimler Akademisi Raporlar Dizisi-TÜBA (2010), *Türkiye Açısından Dünyada İklim Değişikliği*, Sayı: 22, Yeni Reform Matbaacılık, Ankara.
- Theguardian, (2014), "Green' dam linked to killings of six indigenous people in Guatemala", <http://www.theguardian.com/environment/2015/mar/26/santarita-green-damkillings-indigenous-people-guatemala>, (04/05/2018)
- UNEP, (2016), "Rio Declaration on Environment and Development", <http://www.unep.org/documents.multilingual/default.asp?documentid=78&articleid=1163>, (18/ 02/ 2016).
- Ward H., Yogonathan, A., (2010), *The Future of Democracy in the Face of Climate Change, Paper Two*, Foundation for Democracy and Sustainable Development, London.